Educatio 34 (4), pp. 569–583 (2025)
DOI: 10.1556/2063.2025.00029

Az emberi erőforrások vallási komponense

NAGY PÉTER TIBOR

Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest

Beérkezett: 2025. augusztus 5., *elfogadva:* 2025. október 28.

A Rational Choice Theory alapján álló tanulmány bemutatja, hogy a magyarországi humán erőforrás vallási komponensét az erre ható ókori és középkori viszonyokból kell megértenünk. A többistenhívő társadalmakban az egyes istenekben való hithez egyes foglalkozások, illetve területi csoportok tudásszociológiai érdekét rendelhetjük. A középkori európai vallási piac nagy szférái, az ortodoxia, a katolicizmus és az iszlám fokozatosan kiszorították a természetvallásokat, mindenütt termelésnövekedést érve el. A Közép-Európában győztes katolicizmus egyes áramlatai differenciáltan hatottak a tisztviselőkre. Weber protestáns etikájából a kálvinista csoportok és területek fejlettsége következne, de ennek Közép-Európa sokak szerint ellentmond. A tanulmány a „társadalmi okú" és a „nemzetközi okú" vallásváltoztatás szembeállításával megkísérli feloldani az ellentmondást.

Kulcsszavak: a vallásválasztás racionális okai, többistenhit és társadalmi csoportok, régiók versengése, protestáns etika, „társadalmi okú" és „nemzetközi okú" vallásváltoztatás

THE RELIGIOUS COMPONENT OF HUMAN RESOURCES

The study based on Rational Choice Theory demonstrates that the religious component of human resources in Hungary must be understood through the lens of ancient and medieval conditions that shaped it. In polytheistic societies, belief in specific deities can be linked to the knowledge-sociological interests of certain professions or regional groups. The major spheres of the medieval European religious market – Orthodoxy, Catholicism, and Islam – gradually displaced nature-based religions, leading to increased productivity across regions. In Central Europe, the victorious Catholicism influenced civil servants in differentiated ways. According to Weber's Protestant ethic, the development of Calvinist regions and communities would be expected, yet many argue that Central Europe contradicts this assumption. The study attempts to resolve this contradiction by contrasting religion change driven by "social causes" with that driven by "international causes."

Keywords: rational choices in religion, gods and social groups, competition of regions, Protestant ethic, social and international determination of denominational changes

Levelező szerző: Nagy Péter Tibor, egy. tanár, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
E-mail: nagy.peter.tibor2014@gmail.com

ISSN 1419-8827 (online) © 2025 A Szerző(k)

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

Rodney Stark emlékének[1]

A 19. századnál korábbi időkre vonatkozó történetszociológiai elemzések nem felelnek meg azoknak a szigorú módszertani validitási kritériumoknak, amelyeket akár a szoros értelemben vett – levéltári adatokra támaszkodó – egyháztörténet-írás, akár a modern korok szisztematikus adatgyűjtésére támaszkodó vallásszociológia támaszt *(Hall–Bryant 2005; Šubrt 2017; Smith 2014)*. Mégis ezek a történelmi korszakokon átnyúló írások – a klasszikus szerzők, Bloch, Braudel, Burckhardt, Elias, Gibbon, Hauser, Hobsbawm, Marx, Mill, Montesquieu, Polányi, Spencer, Tocqueville, Toynbee, Wallerstein, Weber[2] művei – segítenek megérteni a nagyobb folyamatokat. Ezért a sokféle részletben való tévedés kockázatát az egy-egy kor vizsgálatakor a validitásra ügyelő szociológusok is vállalják. Mai magyar kortársaink közül Karády Viktor is idetartozik az európai zsidóság történetével *(Karády 2000)*. Jelen írás szerzője általában a validitásra kényesen ügyelő szociológus, de mivel meggyőződése szerint a humán erőforrás vallási komponensét – Rodney Stark-i szellemben – csak a távoli múltból indítva lehet megérteni, ez alkalommal erre a kockázatos útra lépünk *(Pléh 2017)*.

A vallások történetszociológiájának – Max Weber óta, aki rendszerbe foglalta a világvallások gazdasági etikáját *(Weber 2007)* – a kapitalizmus előtti évezredekre vonatkoztatva is egyértelműen globális összefüggésrendszere van. Weber és a weberiánusok azt bizonyítják, hogy *minden* vallás olyan normarendszert képez, olyan habitusokat erősít, amely összefügg a gazdasági viselkedéssel, a gazdasági etikával. És mivel az emberek gazdasági viselkedése a „humán erőforrások" egyik fő komponense, a vallások normarendszere összefügg a humán erőforrásokkal. Rodney Stark bemutatja *(Stark–Bainbridge 1985; Stark–Bainbridge 1996)*, hogy ellentétben a „szent" fogalma köré csoportosuló, transzcendentális tapasztalatot feltételező vallástudományi iskolával (amelyet elsősorban Eliade neve fémjelez; lásd *Eliade 2022*) a vallások erősödése vagy gyengülése alapvetően e világi folyamatokból érthető meg. A vallás más szellemi, illetve közösségi hatásrendszerekkel együtt hat az egyénre, a vallási szervezet más – semmiféle transzcendens jegyet nem mutató – szervezetrendszerekkel kölcsönhatásban fejlődik.

Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy 1) a prekapitalista világban is egyes csoportok racionális, gazdasági–társadalmi túlélésüket segítő „választásaként" azonosíthatjuk a vallási stratégiákat; 2) a „nemzetközi viszonyok" öntudatlan mérlegelése és az e mérlegelés alapján kialakított vallási stratégiák magyarázhatóvá teszik azokat a közismert ellentmondásokat, amelyek a weberi protestáns előny tézise és a magyar vallási mező adatai között köztudottan fennállnak.

[1] Éppen negyven esztendeje, 1985-ben jelent meg Rodney Stark *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation* című alapvető műve. Starkról addig elsősorban mint Glock tanítványáról és társszerzőjéről, empirikus vallásszociológusról hallottam, Tomka Miklóstól és különösen Szántó Jánostól, de 1990-ben világossá vált számomra, hogy a nyolcvanas évek végi műveiben már a vallásszociológia és a vallástörténet teljes újraértelmezése indult meg a „racionális döntéselmélet" paradigmája szerint. (Ezekre a művekre – és az újabbakra is – igaz a *Fogság* előtanulmányait végző Spiró György 2005-ös kifejezése, miszerint valóságos, Magyarországon ismeretlen „forradalom" kezdődött az amerikai vallástörténet-írásban. Lásd: *Magyar Hírlap*, 2005. július 9.) Egy Starkkal folytatott, tízpercesnek induló, majd hétórásra sikeredett 1991-es washingtoni beszélgetés erősített meg abban, hogy – akárcsak Max Weber korában – az ateista emberek számára is teljes természetességgel nyitott a vallásszociológiai mező, illetve úgy az egyének vallási döntései, mint a nagy vallástörténeti folyamatok teljes körben magyarázhatók racionális módon. Vagyis nincs olyan eleme a „történetnek", ahol a tudománynak le kellene tennie a fegyvert, vagy akár csak békülékenységből, tiszteletből hallgatnia kellene. Írni akartam róla egy tanulmányt, de végül csak egy 2022-es nekrológra futotta az MSZT vallásszociológiai szakosztály Facebook-csoportjában, és egy előadást is tervezek a szakosztály 2025. november 11-i komarnói konferenciáján.

[2] Tudásszociológiai alapon értelmezhető, hogy a nagy formátumú művészetszociológusok *(Hauser 1980)* mindig kiváltják a művészettörténészek ellenzését, a nagy trendekben gondolkodó történetfilozófusok *(Toynbee 1972)* pedig mindig kiváltják a saját szakmájuk erősítésében érdekelt művészettörténészek vagy diplomáciatörténészek ellenzését (vö. *Burke 2000*).

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

A vallási komponens szerepe a prekapitalista társadalomban és gazdaságban

Mivel az *Educatio* folyóirat jelen száma a magyarországi humán erőforrásokra ható tényezőket veszi számba, a továbbiakban csak a magyarországi viszonyokra történelmileg ható európai fejleményekkel foglalkozunk.

Az antik többistenhit viszonyai között az egyes foglalkozási csoportok, egyes népcsoportok közötti versengést, békés vagy háborús küzdelmet könnyen be lehetett azonosítani az egymással civakodó égiek versengésének földi folytatásaként. Vannak olyan mitológiaelméletek, amelyek szerint a foglalkozási csoportok közötti versengés társadalmi tapasztalata, illetve ennek megideologizálása teremti meg az egymással küzdő istenek képzetét (*Graf 2006; Németh et al. 2006*).

A Héraklész-mondakör azt az i. e. 2000 körüli történelmi pillanatot ragadja meg, amikor a természeti erőket, a föld és a folyók természetes hozamát tisztelő hívőkkel szemben fontos tényezőkké válnak a folyószabályozással (Augiász istállója) vagy vaskovácsolással (Prométheusz kiszabadítása) foglalkozók, az égei-tengeri szigetvilággal megelégedőkkel szemben pedig a Gibraltárig tájékozódók (Gérüon marhái, Heszperiszek aranyalmái) (*Burkert 1994*). Amikor Héraklész már királyként Delphoiban nem a céljainak megfelelő jóslatot kap, alternatív jósdát alapít. A történet az istenek hatalmában és a vallási személyzet iránymutatásaiban már csak nagyon mérsékelten hívő uralkodóról szól. A következő évezredekre igen jellemző racionalista egyházpolitika, valláspolitika előképét láthatjuk benne. A minószi mondakör pedig azt az i. e. 1500 körüli pillanatot ragadja meg, amikor Athén függetlenné válik a vallási célú emberáldozattól sem visszariadó krétai birodalomtól, amikor a „technika emberei" biztosítják a lehetőségeket a transzcendens erejű szörnyektől sem megrettenő harcosoknak.

Arról tudjuk a legtöbbet, hogy egyes társadalmi csoportok, azonos etnikumú, de eltérő érdekrendszerű városok egymással való küzdelmének hogyan felelt meg a mondavilágban az istenek és a félistenek harca, szövetségesgyűjtő tevékenysége. A trójai háború (i. e. 1250 körül) *Iliász*ban megírt történetének interpretálásában – amely évszázadokon át szocializálta a görög fiatalokat és felnőtteket, később pedig a nem görög etnikumú, de kulturálisan göröggé válni akaró milliókat az indiai szubkontinens nyugati határvidékétől az Atlanti-óceánig – a nagyon is emberi értékek és érdekek mentén alakuló történet hősei mindig számíthatnak isteni szövetségeseikre (lásd *Németh–Hegyi 2011*). A Trója körüli küzdelmekben a termelésnél fontosabb ugyan a fizikai harci képesség és a parancsnoklási tudás, de a hajózási és hajóépítési szaktudás, a fegyverkovácsolás, a szónoki ismeretek, valamint a jövendöléseiket megfelelő hitelességgel előadó jósok, orvosok, ápolók szerepe is kétségbevonhatatlan. Számos emberi foglalkozás képviselői találhatták meg eszményképüket az *Iliász* és az *Odüsszeia* történetében, erősítve csoportidentitásukat és egyben azt a hitet, hogy csoportjuknak égi védelmezői is vannak.

I. e. 480 nyarán már az egészen konkrét történelem része az, ahogyan a többi göröggel összefogást szorgalmazó, majd önmagát a közös görög civilizációért Thermopülainál feláldozó spártai Leonidász-párt perzsákkal való kiegyezést szorgalmazó ellenfelei meg tudják szerezni a helyi papság támogatását (*Németh 2016*). Csakhogy a Leonidász körüli spártaiak pártpolitikai elkötelezettsége és katonai szocializációja immár erősebb, mint a vallási elitbe vetett bizalom, „az isteneknek való engedelmesség". A néhány héttel később a perzsák által elpusztított Athén újjáépítése során a hagyományos görög istenek kultusza háttérbe szorult, az állami kultusz a bölcsesség és a várost védő falak istene, Pallasz Athéné köré szerveződött (*Burkert 1994*). Az új kormányzó elit a filozófiai iskolákba látogató pánhellén diákok és a városi lakosság kapcsolata köré szervezte a város jövőbeli vezető szerepét, és falerősítéssel készült a perzsák ellen megvívandó következő háborúra, hogy ne merülhessen fel ismét a Dél-Itália felé való elmenekülés koncepciója, mint a második perzsa háború idején, a város pusztulásához vezető eseményeket megelőző vitákban.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

A „kultusz" mindkét fontos görög városban – és nyilván a többiben is, amelyekről kevesebbet tudunk – politikai kérdések szervező erejévé vált, és ezek a politikai kérdések határozták meg, hogy az államot vezető versengő elitek hogyan és mire „használták" a lakosság különböző csoportjait, hogy a lakosság különböző csoportjai hogyan szerveződtek korporációkba, érdekcsoportokba, és hogyan írta felül ez a szerveződési mód a családi, nemzetségi kötelékeket. Az egyes foglalkozásokhoz „tartozó" különböző istenek léte elősegítette, hogy a városba költöző kézműves lazítsa a családjához és falujához fűződő kötelékét, és erőteljesebben kötődjön új társadalmi csoportjához. Ugyanakkor ennek a távolodásnak nem kellett szakításnak lennie: a kultusz tárgyai *egyetlen istenvilág* különböző tagjai, rokonok az Olümposzon.

Hasonlóképpen megemlíthetjük azt is, hogy a római vallás korai szakaszában a paraszti és kisbirtokosi életformát támogatta, ennek az életformának a „népszerűsítéséért" dolgozott, az egyik római párt érdekeinek megfelelően szembeszállva a változó társadalmi körülményekkel (lásd *Brandt 2006*). A Földközi-tenger medencéjére kiterjedő Római Birodalom vallása később hellenisztikus lett – a kereskedők és a hajósok értékvilágának és a másik politikai párt érdekeinek megfelelően. Azután megalkották a mindenkori császár személyének állami kultuszát, hiszen a birodalom határai Nyugat-Európa irányában már a hellenizmus területein is jócskán túlterjedtek. Prozopográfiai módszerrel elemzett számtalan római életrajz dokumentálja *(Jones–Martindale–Morris 1975)*, hogy a közigazgatási állami karrier hogyan kapcsolódott össze vallási establishmentbeli karrierrel. A valláshoz, az állami kultuszhoz való viszony a tisztviselők kiválasztásának alapvető szempontja, a megbízhatóság indikátora is volt.

A Római Birodalom utolsó évszázadaiban a kereszténység vált „adekváttá", amely a rabszolgák és a barbárok tömegeinek bevonását is lehetővé tette: olyan vallás volt, amely nem ígért e világi sikerességet. A világi sikert ígérő vallások ugyanis elbuktak: ha úgy tetszik, a karthágói, gall és briton istenek mind vereséget szenvedtek a római istenektől. Az említett Rodney Stark egyik legnagyobb hatású – a *rational choice theory* (a társadalmi folyamatokat az egyének észszerű döntéseivel magyarázó társadalomelmélet) ellenfelei által erősen vitatott – művében kifejti, hogy a késő Római Birodalomban az uralkodó elitek mint a gazdaság működtetői és a közigazgatás szervezői miért voltak érdekeltek abban, hogy felvegyék és az általuk befolyásolható milliók körében terjesszék a kereszténységet *(Stark 2005)*. Kifejti továbbá, hogy a keresztény közösségek a vallási piacon közvetlenül a tömegeknek is nyújtottak nagyon is e világi szolgáltatást, mégpedig betegellátást és öregellátást.[3] A keresztények körében szokásos életmód és születéskorlátozást illető tilalom, a házastársak megtérítésének ambíciója is elősegítette a keresztények arányának gyors növekedését.

A Nyugatrómai Birodalom bukását követő európai évezred történetének fő osztóvonalai az egyistenhívő/pogány, muszlim/keresztény, muszlim/zsidó, zsidó/keresztény, katolikus/ortodox osztóvonal. A vallások társadalomtörténetét kutatók mindegyik ellentétpárhoz rendelnek társadalmi tartalmakat, fejlettségi különbségeket *(Woodhead 2004)*. Ezek a különbségek az adott vallások által uralt régiókat jellemezhetik, ezért beszél a középkori társadalomtörténet, gazdaságtörténet is pogányok, nyugati keresztények, keleti keresztények, muszlimok által uralt régiókról, gyakrabban használva egy-egy nagyobb régió megnevezésére az ott uralkodó vallást, mint a későbbi nemzetállam nevét. Az egyes régiók társadalmi viszonyai, termelési viszonyai között úgy a kortársak, mint

[3] Általános vallásszociológiai tanulság lehet ez. 1990-es évekbeli magyarországi közvélemény-kutatás is igazolja *(Nagy 2021)*, hogy a lakosság sokkal szélesebb körei látnák szívesen, támogatnák közpénzből is, sajátból is az egyházi betegellátást és öregellátást, mint akár az egyházi oktatást, amelyet sokan nem szolgáltatásként, hanem össztársadalmi ideológiaformálásként, térnyerési eszközként értelmeznek. Persze lehet, hogy nem „örök tanulságról" van szó, hanem arról, hogy míg a középkorban „az egyház jelentette a szervezett társadalom egészét" *(Southern 1987)*, addig a Római Birodalomban – napjainkhoz hasonlóan – a városok bármely vallású polgáruk számára megfelelő módon megoldották a népiskolázást, és a szegényellátásnak is volt rendszere. A betegek és öregek ellátásához azonban nem volt elegendő világi erőforrás, ezért észszerű döntésnek látszott az ebben segítséget ajánló keresztényekhez csatlakozni.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

a történetírók által érzékelt gazdasági fejlettségbeli különbségek mutathatók ki. Ezeket a fejlettségbeli különbségeket azonban nem könnyű termelési célú humánerőforrás-különbségként interpretálni.

Bizonyos ugyanis, hogy a keresztény és muszlim tömegek által lakott falvakban nagyobb és stabilabb a termelés, mint a kereszténységet megelőző viszonyok között élő területeken. Csakhogy a középkor hosszú évszázadai alatt a különféle elitek és az általuk fenntartott államok gazdagodásának a termeléssel egyenértékű tényezője volt más területek kirablása, zsákmányszerző hadjáratok szervezése. A politikai gazdaságtan nyelvén úgy is mondhatjuk, hogy hasonlóan ahhoz, ahogyan a kapitalista társadalomban a gazdasági kényszer, a prekapitalista társadalomban pedig gazdaságon kívüli kényszer teszi lehetővé a javak elsajátítását a saját társadalomban, úgy „nemzetközileg" is fennáll ez a különbség. Ha a 10. századi igen sikeres viking vagy magyar elit humán erőforrásairól gondolkodunk, a kereszténység egyáltalán nem tűnik a katonai ütőerőhöz szükséges szellemi feltételnek. A muszlim államvallású Arab Birodalom – miközben civilizációs fölénye egyértelmű – számos kisebb-nagyobb vereséget szenvedett a Földközi-tenger partvidékén terjeszkedőkre a Szahara felől újra és újra lecsapó barbár, berber törzsektől (*Karsh 2007*). A kereszténység felvételére ösztönző motiváció az ezredforduló előtt tehát nem lehetett erős a „katonailag" átmenetileg sikeres barbárok körében.

Azonban a kereszténység, illetve az iszlám – magyarán a szervezett állam, a többlettermelő, ezért komolyabb hadsereg működtetésére kész állam – fölénye végül is megmutatkozott: a természeti vallások követői fokozatosan teret vesztettek nemcsak a „termelő ágazatban", hanem a zsákmányszerzéssel elért gazdagodásban is. Azok az uralkodók, azok a csoportok lettek sikeresek, akik a gyermekkoruktól kezdve megtapasztalt, *szokásszerűen adott* természeti vallással szemben a kereszténységet vagy az iszlámot *választották* a maguk számára. Akik nem fogadták el ezt a választást, azok a brit szigeteken északra és nyugatra szorultak, majd eltűntek, a Skandináv-félszigeten pedig egyre északabbra szorultak. Végül csak a sarkkör mostoha viszonyai tették gazdaságtalanná a kereszténység további terjesztését. A Bizánc-központú keleti kereszténység fokozatosan „hódította meg" a Balkán népeit, hogy a 10. századra elérje Erdélyt, majd a 11. században államvallássá „váljon" a Kijevi Ruszban is. Pontosabban: ezeknek a területeknek az uralkodó elitjei ekkor döntöttek úgy, hogy ezt a vallást *választják*, illetve *teszik* államvallássá. A pogány vallás zónái itt északra és keletre, az Urál felé szorultak. A rendszeresebb népességleírásokkal rendelkező évszázadokban már csak az Urálban és Szibériában találunk nagyobb pogány többségű területeket. Hasonlóképpen az Arab Birodalom és az iszlám mindinkább a Szahara, illetve Afrika közepe felé szorította a törzsi vallások követőit.[4]

Úgy tűnik tehát, hogy az archaikus halász–vadász–portyázó társadalom humánerőforrás-allokációját még nem akadályozták a természeti vallások, a feudális társadalom humánerőforrás-allokációját viszont támogatta a nagy hierarchiába szerveződő egyistenhívő kereszténység és az iszlám.

A keleti és nyugati kereszténység, illetve az iszlám és a kereszténység területi zónáinak összeérésekor a folyamatok már jóval kevésbé egyértelműek. A keleti kereszténység a nyugati kereszténység és az iszlám közé szorulva egymás után vesztette el területeit: „Magyarország" a 11–13. században ingadozott a nyugati és a keleti keresztény orientáció között – mármint hol az egyik, hol a másik elit

[4] Ez a folyamat napjainkig zajlik: Darvas Péter világbanki szakértő szemléletes elbeszélése szerint Észak-Ghána és Dél-Ghána között egy meghatározott útvonalat évről évre megtéve minden egyes évben két-három új faluban tapasztalta mecset épülését, az iszlám délre terjedését. A nagy népszámlálási adattárban, az IPUMS-ban (lásd: http://ipums.org) összehasonlítva Ghána 2000 és 2010 közötti adatait – vagy a szomszédos országok esetenként az 1980-as évekre is visszamenő adatait – hasonló benyomást szerezhetünk, anélkül, hogy átadnánk magunkat az iszlám terjedésével kapcsolatos pánik publicisztikájának, szakirodalmának.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

került hatalomra (lásd *Olajos 2014*). A 14. századtól a Nyugat győzedelmeskedett, ezzel szemben a Balkánt és végül magát Bizáncot is az iszlám vette birtokba.

Az iszlám államvallású Török Birodalom elitje hosszú évszázadokon át támaszkodott a keleti kereszténység által szorgalmas adófizetésre szocializált balkáni bolgár, szerb, román és görög falvak tömegeire. Sőt a Török Birodalom érdemi humán erőforrásként kezelhette az ókor óta pénzgazdálkodással foglalkozó görögkeleti vallású, görög anyanyelvű lakosságot: a Balkán kereskedelmi és pénzügyeit ők – az úgynevezett fanarióták – bonyolították. A görögök néhol még a Török Birodalom kivonulása után is dominánsak maradtak a pénzügyi életben. Magyarországon az 1840-es években is uralták a pénzügyi életet – ismeretes, hogy Széchenyi István a kor leggazdagabb görög vállalkozóját nyerte meg az akkoriban állami erőforrások nélkül elképzelhetetlenül drágának bizonyuló Lánchíd-projekt finanszírozására *(Fónagy 2012)*. A hajózásban és a dunai kereskedelem lebonyolításában pedig görögkeleti szerb lakosságára támaszkodott a Török Birodalom *(Barkey 2013)*. A görögöket és a szerbeket egyaránt a közigazgatási egységeken messze túlnyúló kapcsolati hálójuk segítette. Mi több, a Török Birodalom még erőszakszervezetében, a hadseregfejlesztésben is támaszkodott a birodalom nem muszlim lakosságára: az óriási janicsárhadseregbe besorozott görögkeleti vallású gyerekek iszlám hitre térve a birodalom katonai–kormányzati elitjének csúcsáig emelkedhettek.[5] Így egy görögkeleti parasztgyerek – ahogyan erre a török történészek előszeretettel hivatkoznak – a Török Birodalomban nagyobb valószínűséggel emelkedhetett fel, mint a görögkeleti többségű Oroszországban – persze vallásváltoztatás árán. És nagyobb valószínűséggel, mint a katolikus vagy protestáns parasztgyerekek Nyugaton, akik elől szinte minden felemelkedési lehetőséget elzártak a katolikus–protestáns nemesség tömegei, akik – a birtokaikból szerezhető jövedelmet már kevesellve – minden helyi és országos, civil és katonai pozíciót elfoglaltak.

Azokon a területeken, ahol tömegek váltak muszlimmá, az iparban és a szolgáltatások terén is kialakult társadalmi foglalkozási munkamegosztás. A görög többségű területeken a török kézműveskultúra a török/muszlim kisebbség 20. század eleji távozásáig fennmaradt. Bulgária és a jugoszláv utódállamok esetében ez egész „ágazatokban" – például a sütőiparban – mérhető muszlim felülreprezentációhoz vezetett. Ahogyan a 19. századi falusi magyar nyelvben az „elmegyek a zsidóhoz egy kis kölcsönért" szólásban a vallás megnevezése egy pénzügyi – esetleg a pénzügyi–kereskedelmi ágazatban megélhetést találó – kisegzisztencia megnevezésére szolgált, úgy használják Szerbiában és Horvátországban a „pék" szinonimájaként a „siptár" szót, ami muszlim vallású albánt jelent *(Inalcik–Quataert 2005)*.

A Balkán óriási térségében tehát a kormányzati elithez tartozásban – és értelemszerűen a kormányzati elitbe való rekrutációban – a muszlim népességhez tartozás előnyt jelentett a felemelkedni kívánó egyén számára, a gazdasági, hajózási pályákon viszont egyáltalán nem jelentett akadályt a görögkeleti mivolt.

A nyugati kereszténység által uralt zónában a kormányzatok káderpolitikájában, az egyes tisztviselők kiválasztásában alapvető szerepet játszott a katolicizmus egyes csoportjaihoz tartozás. Ez még arra a 12. század előtti időszakra is igaz, amikor kizárólag a bencés kolostorok úgynevezett „külső iskoláiban" képezték a világi tisztviselőket. A bencés rend történészei[6] ugyanis határozottan megkülönböztetik a bencés kolostorokat aszerint, hogy melyik bencés áramlathoz tartoztak. Az egyik végponton a Monte Cassinó-i kolostor által, a másik oldalon a gorzei kolostor által vezetett kolostorcsoport állt. Végzettjeiket annak függvényében alkalmazták az uralkodók, a hiteles helyek, az egyházi igazgatás felelősei, hogy a pápa és a császár közötti évszázados hatalmi harcban melyik oldalt kívánták erősíteni. Monte Cassino egyértelműen a pápai oldalra húzó tisztviselőket nevelt, a gorzei áramlathoz kapcsolódó Márton-hegy – későbbi nevén Pannonhalma – viszont odáig ment,

[5] https://belleten.gov.tr/tam-metin/248/eng

[6] https://scispace.com/journals/studia-monastica-38u1epz1

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

hogy a magyar királyt is püspöknek kijáró szertartással fogadta *(Nagy 2012)*. (Pedig a magyar királyt semmiképpen nem lehetett a római császár utódjának tekinteni, ez volt ugyanis a pápa és a német-római császár egyenjogúsága mellett érvelő ideológia alapja.) A gorzeiek által szocializált hivatalnokok alkalmazása a pápával konfliktust vállaló uralkodók udvaraiban volt népszerű. A bencések konkurenciájaként a 12. században megjelenő ágostonosok és ciszterciek éppúgy intenzív szocializációs feladatokat vállaltak, mint a 13. századtól a dominikánusok és a ferencesek. Országos hivatalok, országrészek, megyényi birtoktestek sorsát befolyásolta, hogy melyik rend iskoláiból, melyik rend tagjai, felavatás előtt álló fiatal neveltjei vagy éppen kiugrottjai közül nevezték ki az állami, megyei vagy magántisztviselőt, a könyvek cenzúrájáért is felelős egyházmegyei olvasókanonokot, a szertartásrend finom változásait meghatározó egyházmegyei éneklőkanonokot. Mivel az olvasókanonok felelt a tanítók kiválasztásáért és az oktatás felügyeletéért, ez a tagoltság az oktatási munkaerőpiacon is befolyásolta az esélyeket. Ezt gyakran csak abból látjuk, hogy egyes kanonokok, tanítók – minden különösebb ok nélkül – születési megyéjüktől félországnyi távolságban kaptak pozíciót.

Az állandóan feléledő eretnekmozgalmakkal, államellenes összeesküvésekkel vagy éppen helyi önbíráskodással, hatalmaskodással szembesülő magyarországi, lengyelországi, német birodalmi stb. közéletben nagyon fontos volt, hogy némelyik – egyházhoz kötődő vagy nem kötődő – jogi iskola állami törvényeket, helyi világi jogszokásokat is tanított, mások viszont csak a zsinatok által elfogadott törvényeket. A bírák kiválasztása egyik vagy másik intézményből jogpolitizálás volt, ami a káderpolitikán keresztül az ítéletek átlagos súlyát is befolyásolta *(Bónis 1972)*.

A középkori tisztviselőválasztás és az egyház belső tagoltságának összefüggését közép-európai vonatkozásban a nagy iratpusztulás miatt csak jelzésszinten ismerjük, de egy angol történetszociológiai kutatás melléktermékeként kiderült, hogy ha a rendkívüli tagoltságot bizonyító angol anyagon mintavétellel egy olyan iratpusztulást szimulálnak, ami az ittenihez hasonlóvá teszi az áttekinthető iratmennyiséget, a magyar, lengyel és angol anyag egyforma differenciáltságot fog tükrözni, vagyis az angol – és nyilván más nyugati[7] – tanulságok az analógiás történetírás módszerével kiterjeszthetők *(Keulen 2023)*.

Míg a tisztviselők rekrutációjában elég jól megragadhatjuk az egyház különböző csoportjainak befolyását, az állami, földesúri gazdálkodás számára humán erőforrást jelentő tömegek vallási profiljának megítélésekor komplikáltabb a kép. A legtöbb esetben az egyház és a pápai politika szorgalmazta az eretnekség irtását – amiben a királyi és földesúri hatalom sokszor a számára hasznos adófizetők vagy katonáskodó népesség zaklatását látta. A vita a legritkább esetben szólt arról, hogy mit kell tenni a már diagnosztizált eretnekséggel. Sokkal inkább olyan levelezések maradtak ránk, amelyek szerint a király vagy a nagybirtokos által kiválasztott pap vagy szerzetes és Róma küldötte nem ért egyet abban, hogy valakik eretneknek tekinthetők-e.

Nevezetes példa, hogy míg a tatárjárás előtt IV. Béla nagyon is meg akart felelni a közelmúltban keletről beköltözött kun lakosság katolizálása iránti egyházi igénynek, a tatárjárás utáni újjászervezésben inkább arra került a hangsúly, hogy az Európa legkiválóbb könnyűlovasságát adó népesség ne érezze úgy, hogy zaklatják. Így eshetett meg, hogy Béla unokáját már Kun Lászlóként tartották számon a krónikák, amelyek iniciáléi afelől sem hagynak kétséget, hogy a király felvállalt szexuális szokásai is inkább a pogány kunokéhoz, mint az európai keresztény uralkodóházakéhoz voltak hasonlatosak *(Kristó 2019; Engel 2019)*.

Szintén tömeges európai jelenség volt – amelyhez Magyarország is csatlakozott –, hogy az uralkodók időről időre felhagytak a zsidó népesség zaklatásával, felismerve, hogy a zsidó vallású lakosság pénzügyi és kereskedelmi szakértelme, kiterjedt európai kapcsolatrendszere igen hasznos lehet

[7] Michael Prestwich kiváló angol középkortörténet-szociológus közlése egy 2012. októberi beszélgetésünkben.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

az állami bevételek növelésében. A pénzügyekhez keveset értő magyar nemesi közegben magával a pénzgazdálkodással és az adófizetéssel kapcsolatos idegenkedés váltotta ki a zsidók (és izmaeliták) adóbérléstől, vámügyintézéstől való eltiltásának követelését a 13. század elején, azaz feltehetően abban reménykedtek, hogy zsidók hiányában majd kevésbé hajtják be az adókat és vámokat. Ezzel a politikával gyökeresen szakítva IV. Béla király az ország tatárjárás utáni újjáépítésének igénye alapján nevezett ki kamaragróffá egy zsidót. Mindezek közvetett jelzések arra, hogy a zsidó valláshoz tartozást a középkori magyar politikai elit pénzügyi foglalkozásokkal azonosította, és alkalmasnak is ítélte a zsidókat ezekre a foglalkozásokra. Más kérdés, hogy ebből egyszer tiltás, másszor támogatás következett. A 14. századi Anjou-korszak antiszemitizmusa már inkább annak jele, hogy az olasz városokból megérkeztek a hasonló feladatokra vállalkozók, így a század közepén nemcsak hogy nem használták már a zsidók szakértelmét a pénzügyi bevételek növelésében, de a teljes zsidó népességet elűzték Magyarországról. Amikor a Luxemburg-, Jagello-, illetve Habsburg-dinasztia adta az uralkodót, megint nagy számban tűntek fel zsidók a pénzügyigazgatásban, akár annak csúcsán is, bár utóbbihoz azért konvertálni illett (lásd *Karády 2000*).

A protestantizmus szerepe és a kapitalista rend emberi erőforrásai

Max Weber vallásszociológiai munkásságának talán leghíresebb darabja *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című mű *(Weber 1995)*. A könyv megjelenése óta nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a protestáns etika, a munkálkodás, az Isten dicsőségére végzett munkához való viszony, a tudatosan korlátozott fogyasztás, a családi normák szigorodása, a munkaelkerülésre felhatalmazó ünnepek számának csökkenése összefüggést mutat „a kapitalizmus szellemével", a kincsgyűjtés helyébe lépő tőkeforgatással, azaz vállalkozói, munkáltatói vagy munkavállalói erényekkel.

Weber állítását az az alapvető világtörténelmi folyamat támasztja alá, hogy a középkorban a gazdaság, a szakképzettség és a „humán erőforrás" tekintetében Itáliát nevezhetjük a legfejlettebb területnek – viszont a kora újkorban ez a fejlettség áttolódott az óceán partjára. Az óceán, illetve a Balti-tenger térségének társadalmi–gazdasági fejlődése láthatóan jobban használta ki az Európán kívüli világból beáramló erőforrásokat, mint akár Itália, akár az óriási gyarmatbirodalmat kiépítő, de ezt otthon fejlesztésre használni nem képes, katolikusnak megmaradó Spanyolország és Portugália. Bár a spanyol katolicizmus történészei a 15–16. században még azonosítani tudnak egy progresszióra nyitott, a marránusokkal – az áttért zsidókkal – nagyon jó kapcsolatot ápoló, az inkvizíciót ellenző, a ferencesek Oxfordot és Cambridge-et magasba emelő egykori empirikus gondolkodási hagyományát a fundamentalista kolduló hagyománynál többre tartó „katolikus vonalat" a spanyol egyházban, az udvarban és a társadalomban (lásd *Nagy 2025*),[8] Spanyolországot néhány évtized alatt elérte az „erőforrás-átok". Van luxusfogyasztás, és van komoly „művészeti termelés", de az Ibériai-félsziget elveszíti a 16. században még egyértelmű globális versenyelőnyét *(Katus 2014; Klaniczay 2004; Duby 1984; Font 2009; Sashalmi 2006; Sashalmi 2007; Orosz–Barta–Angi 2006; Poór 2009; Ágoston–Oborni 2000)*. A brit világban a katolikus Írország látványosan elmaradottabb, mint Anglia. A francia világban az óriási mezőgazdasági termelésű, roppant lélekszámú, nagy hadsereggel rendelkező katolikus francia királyság – ahonnan elüldözték a hugenottákat – abszolút súlya sokszorosan meghaladta Francia-Svájcét, a kálvinista Genf azonban polgárosultabb volt. A német birodalom észak-rajnai részei sokkal polgárosultabbak voltak, mint a déli Bajorország: az előbbi tartományokban jelentős protestáns, az utóbbiban

[8] Az adatolásra vágyóknak elég, ha rákeresnek a La Rabida kolostorra, Juan Perez pénzügyminiszterségére vagy a Pinzón család szerepére.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

jelentős katolikus többség élt. Svédország fejlett és polgárosult nagyhatalomnak tekinthető, szinte kizárólag lutheránus lakossággal. Első pillantásra Max Webernek tehát nyilvánvalóan igaza van.

Ugyanakkor erős lokális ellenérveket is találunk. Például Île-de-France, a 12 000 négyzetkilométeres, sűrűn lakott Párizs környéki tartomány fejlettségben meghaladta Európa számos hasonló méretű evangélikus területét. Szintén nem nagy az a kelet-magyarországi kálvinista terület (a mai román–magyar határ két oldalán), amely polgárosultságban nemcsak az ország vegyes vallású, de katolikus többségű leendő fővárosától, hanem az egyértelműbben katolikus Pannon régiótól is elmaradt. Werner Sombart és Richard Tawney azzal érveltek, hogy Dél-Németországban, Skóciában vagy Észak-Itáliában is kialakult kapitalista típusú gazdaság, ahol a katolikus, illetve más vallási közösségek szintén jelentős szerepet játszottak.

Az említett kivételekre ugyanakkor egyéni magyarázatot is találunk. Île-de-France fejlettsége talán magyarázható azzal, hogy egy nagy kontinentális birodalom erőforrásai pénzben áramlottak Versailles-ba, ahol a királyi udvar és a körülötte koncentrikus körökben elhelyezkedő – jövedelmét szintén távolabbi birtokokból szerző – elit fogyasztása, sőt divathullámokban megnyilvánuló túlfogyasztása konjunktúrát tartott fenn. A túlfogyasztásból gazdagodók számára a protestáns szigor és puritanizmus viszont éppenséggel érdeksérelmet teremtett volna. Ráadásul a francia katolicizmus már a 16. század közepe óta speciális nemzeti arculatú gallikanizmus volt, a janzenisták pedig – kellő magasságból nézve – megfeleltethetők más országok protestáns elitjeinek. A másik kivételes területen, Észak-Itáliában már a középkorban is megfigyelték a katolikus egyház normaszabályozó hatásának gyengeségét. Itt jöttek létre a nagy nem egyházi szellemi központok, az egyháztól független, bolognai mintájú egyetemek, illetve a humanista akadémiák. Talán Észak-Itália az első terület, amelyre igaz, hogy az itt képzett értelmiségiek azoknak a munkáltatóknak jelentettek vonzerőt, akik csökkenteni akarták egyházi függésüket. Észak-Itália erejét tehát nem a katolicizmus helyett más vallás irányába fordulás, hanem a vallásvesztés adja – ezt 20. századi vallásszociológiai felmérések, választási adatok, illetve az állam által szedett egyházi/közcélú adóval kapcsolatban fellelhető adatok is alátámasztják *(Nagy 2021)*.

A viszonylag fejletlen magyar Tiszántúl kálvinizmusát és a Pannon, illetve északi régió egyidejű fejlettségét és katolicizmusát szintén speciális, helyi körülményekkel magyarázhatjuk. A Pannon régió és az északi régió látszólagos fejlettségét történelmileg két alrégió fejlettsége emeli meg. Az egyik a Pest-Budát/Budapestet Béccsel összekötő útvonal, a Duna két partján fekvő megyék fejlettsége, másrészt a nagy északi kereskedelmi út, a Pest-Buda/Budapest és Krakkó közötti szárazföldi útvonalon elhelyezkedő megyék fejlettsége *(Nagy 2019)*. A fejlettség tehát kereskedelmi természetű, és a kereskedő népességben a terület átlagához képest mindig alulreprezentáltak a katolikusok. Sokféle kvalitatív és kvantitatív jelzés szerint ez a népesség szekularizáltabb is.

Nem régiónyi nagyságrend, de fontos fejlettségi foltok az evangélikus városok. A nyugat-magyarországi és észak-magyarországi régió tehát valóban viszonylag fejlett és katolikus többségű, de fejlettségét alighanem a nem katolikus lakosoknak köszönheti. Pest-Buda katolikus többségű ugyan, de felekezetileg a legszínesebb város, szekularizációjának mértékéről pedig rengeteg történeti bizonyítékunk van: így a vegyes házasságok folyamatosan növekvő aránya, az egyházi–vallási értékorientációval versengő kulturális, szórakoztatóipari intézmények tömege vagy a 19. században magukat kifejezetten szekulárisnak és ateistának deklaráló pártok relatív népszerűsége. Talán nem véletlen, hogy a modern Magyarország legnagyobb templomépítkezését – a Bazilika felépítését – nem a katolikus egyház és nem is a katolikus hívek, hanem a fővárosi adófizetők (adóösszeggel súlyozva jelentős részben nem katolikusok) finanszírozták: a Bazilika felépülésétől az 1990-es évekig fővárosi tulajdonú épület volt.[9]

[9] *Egyenlőség*, 1893. február 24., 12.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

A magyar kálvinizmusról pedig azt mondhatjuk, hogy nem „társadalomtörténeti", hanem „nemzetközi" természetű. A Török Birodalom és Európa közötti határ ugyanis a kelet-magyarországi kálvinista régió nyugati határvonalánál merevedett meg – nyilvánvalóan nem a magyar társadalmi fejlődésből következő okokból. A magyarországi városok elitje azzal csökkenthette a török Porta bizalmatlanságát, miszerint ők mint keresztények és magyarok valójában a mindenkori magyar király győzelmét kívánják, hogy a szóban forgó két évszázad muszlim–keresztény szembenállás melletti másik nagy európai küzdelmében, a Protestáns és a Katolikus Liga harcában a magyar királlyal, a bécsi udvarral ellentétes oldalon állnak, azaz nem érdekeltek abban, hogy Bécs kiszorítsa a törököket *(Ágoston–Oborni 2000)*. A protestáns elit a Habsburg tartományoktól nyugatra járt egyetemekre, folyamatosan újratermelve kapcsolati hálóját, ami a nem állami diplomácia alapkategóriája.

A kálvinizmus itteni nem „társadalomtörténeti" természetét az is igazolja, hogy nem létezhetett hierarchia nélkül: a nyugati társadalomtörténeti természetű, polgárosultságra épülő kálvinizmusok kivétel nélkül presbiteriánus alapon szerveződtek; püspök sehol másutt nincs, csak Magyarországon és Erdélyben *(Orosz–Barta–Angi 2006; Bagi–Horváth 2012; Bitskey 1978; Hahner 2006)*.

Bár ez a nemzetközi szempont a 17. század végével eltűnik, a már kialakult, stabilizálódott kálvinizmus védte különállását. Debrecen nem csupán egyike a régiócentrum vidéki városoknak, hanem Béccsel és a Béccsel kiegyező Budapesttel szemben „alternatív főváros". Ennek számos, a 20–21. századra átnyúló következménye van: Debrecen például rendre Budapesttel ellentétes választási eredményeket mutat.

A katolicizmus „választását", az ahhoz való visszatérést a Török Birodalom továbbterjedésének akadályát jelentő Habsburg-dinasztiával való együttműködés tette észszerűvé. A kálvinizmus választását a Habsburg Birodalom ellenfeleként való beazonosíthatóság tette észszerűvé, míg a lutheranizmus választását a német kereskedővárosokhoz kötődő kapcsolatok gyümölcsöző volta tette észszerűvé a pannon városi polgárság körében. A görögkeletiség megőrzését pedig a dél-dunai hajózás, illetve a török birodalmi hitelforgalom hálózata tette hasznossá.

Rendkívül kiterjedt vizsgálatokat végzett a történelmi Magyarországra vonatkozóan Karády Viktor, aki az 1970-es évektől milliós nagyságrendű személysoros adattárat épített fel elsős és nyolcadikos középiskolások, egyetemisták, diplomások adataiból.[10] Az 1990-es évektől e sorok szerzőjével folytatta ezt a munkát, egymásba folyó OTKA- és európai kutatások sorozatán át. Kutatásaink legfontosabb eredménye, hogy a szülők foglalkozásával, a lakóhely visszahúzó vagy tolóerejével kontrollált felekezeti hovatartozás középfokon és felsőfokon egyaránt igen erősen kihat a tanulmányi eredményességre. Az *Educatio* hűséges olvasói minden idevágó tanulmányunkban elolvashatják, hogy valódi osztóvonal a zsidók és a keresztények között húzódik, a zsidók minden tekintetben jobb tanulmányi eredményével. Ez alátámasztja a weberi feltételezéseket.

Ugyanakkor a részletesebb kutatások azt mutatják, hogy történelmileg a vallási intellektualizmussal, a fiúkra két évezrede teljeskörűen kiterjedő írni-olvasni tudással, a tanulás tiszteletével magyarázható előny mellett más magyarázó tényezők is belépnek: ilyen a német nyelv tanulásához való pozitív viszony, amely a jiddis anyanyelvű nagyszülők mellett szintén tolótényezőként hatott a külföldön végzendő egyetemi tanulmányokban kimutatható felülreprezentációban, illetve az egész életpálya során az élen járó német szakirodalom nyomon követésében. A külföldi egyetemeken szerzett tudás és kapcsolatok, a külföldi újságokban való folyamatos tájékozódás, az osztrák és német szakirodalom beszerzése és követése gyakorlatilag minden szakmában értékesebbé tette a zsidó vallású munkavállalót. Az a negatív várakozás, hogy az iskolafenntartó keresztény egyházak, illetve az 1919 után antiszemita irányba eltolódó állami tanügyigazgatás uralják a középiskolai tanári munkaerőpiacot, a zsidókat arra ösztönözte, hogy a magántanárként is hasznosítható francia és

[10] http://karadyviktor.uni.hu

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

angol szakot is nagyobb arányban választják – ez pedig az oktatáson kívüli világban is növelte munkaerőpiaci értéküket. A Karády által *asszimilációs szerződés*nek nevezett viszony iskolai tükreként – eszerint a keresztény középosztály által a zsidóságnak juttatott lehetőségért „cserébe" a zsidók élen jártak a magyar nyelvűvé válásban – a zsidó tanulók és tanulásukat befolyásoló szüleik kiemelkedő figyelmet fordítottak a magyar nyelv és irodalom tárgyban mutatható kiválóságra. Az ebbéli kiválósághoz szükséges tudás pedig fokozottan alkalmassá tette a zsidókat a kulturális iparban elérhető vállalkozói–munkáltatói vagy munkavállalói karrierre: a népszámlálások foglalkozás–felekezet kereszttáblái mellett erről tanúskodik a *Magyar Zsidó Lexikon* személyi címszótömege; ha ezt összevetjük a színigazgatók, színháztulajdonosok, újságtulajdonosok, szerkesztők felekezeti adatot nem tartalmazó országos névsoraival,[11] magas zsidó részvételt tapasztalunk. A magyartanulás kihat a szónoki képességekre is, ami az ügyvédi pályára lépést támogatja.

Fontos látni ugyanakkor, hogy a zsidó fölény a szekularizmus fölényeként is értelmezhető, ugyanis a nyilvánvalóan szekulárisabb neológok adatai rendre jobb pozíciókat mutatnak, mint az ortodoxok adatai. Az 1990 utáni, de 1920-as években születettekre filterezett szociológiai felmérések[12] a magyar társadalom valláshoz nem sorolható csoportját iskolázásban, munkaerőpiaci mozgásban, területi mobilitásban egyaránt sikeresebbnek látják, mint a valamely valláshoz sorolhatókat. A közhatalommal össze nem fonódó zsidó rabbiktól való távolodás pedig formális vallásváltoztatás, kilépés nélkül is könnyebb volt, mint az erős közhatalommal rendelkező katolikus, protestáns püspököktől való, vallásváltoztatás, kilépés nélküli távolodás, hiszen még az 1868-as törvény is tett egy gesztust az egyházi vezetés felé: nem engedte számba venni a formálisan a többségi valláshoz tartozó polgárok nyilatkozatát, miszerint nem kívánják igénybe venni saját felekezetük iskoláját, így hozzáadni a községet iskolaállításra kötelező kisebbségi felekezeti hangokhoz.

Iskolai/egyetemi adatbázisunk szerint az evangélikusok tanulási eredményessége akkor is jobb a katolikusokénál, ha a német háttérre (mint vallástól független tényezőre) kontrolláljuk, a kálvinisták viszont a katolikusokhoz hasonló vagy náluk gyengébb eredményeket mutatnak.[13] Az igen kisszámú magyarországi és erdélyi unitáriusság igen magas, az evangélikusok és a zsidók szintje közé tehető iskolázottsággal tűnik ki a dualizmus idején még róluk is tökéletesen tájékoztató népszámlálási adatsorokból. A bölcsészek két háború közötti prozopográfiáját feldolgozó Biró Zsuzsanna Hanna rámutat, hogy bármilyen alacsony is a konkrét diáknépességben az unitáriusok száma, a teljes körű felvétel miatt mégis egyértelműen kimondhatjuk, hogy tanulmányi kiválóságot mutattak *(Biró 2014)*.

A zsidó és a protestáns szellemiség közelebb van a kapitalizmushoz és a kapitalista fogalmakkal értelmezhető munkaerőforráshoz, mint a katolikus, ortodox vagy muszlim szellemiség. Csakhogy a zsidó és a protestáns szellemiség egyben csekélyebb hierarchikusságot jelent – és a csekélyebb hierarchikusság is közelebb van a kapitalizmushoz, a polgári társadalomhoz, mint a nagyobb hierarchikusság. A zsidó és a protestáns szellemiség korlátlanabbul érvényesül Amerikában, mint Európában, és tény, hogy Amerikában nincsenek feudális elemek a társadalomban, Európában pedig vannak. A polgárság elvileg érdekelt a tőkefelhalmozást lehetővé tevő protestáns puritanizmusban, ha viszont kívülről érkezik a pénz, amelyet egy királyi vagy egy pápai udvar luxusfogyasztásra költhet, akkor éppen a puritanizmusban nem érdekelt. A török továbbterjeszkedés akadályozására törekvő katolikus nyugatmagyar elitrész a Habsburg felszabadítók jövetelében,

[11] Lásd: Magyar Életrajzi Lexikon.

[12] A WESZ (https://wesley.hu/szervezeti-egysegek/tudomanyos-intezetek/wesley-egyhaz-es-vallasszociologiai-kutatointezet/) 2007 óta szisztematikusan (sokak szívességéből, viszont talán a copyright jogokkal is némiképp hadilábon állva) hatalmas gyűjteményt hozott létre empirikus vallásszociológiai, vallásstatisztikai adatokból, melyek 1750 és 2022 között élő több millió magyar, európai, ázsiai és amerikai személyre vonatkozó adatokat tartalmaznak.

[13] Lásd: *Neveléstörténeti Szemle* 2024.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

míg a reményüket vesztő keletmagyar elitrész a Habsburg-ellenes vallás választásában érdekelt; a lutheranizmus, a görögkeletiség és a zsidóság hálózati tőkék biztosításával jelent vonzerőt. Így tehát a vita, hogy a vallás közvetlenül vagy áttételesen korrelál-e az emberi erőforrás indikátorokkal, feltehetően a következő évszázadban is folytatódni fog, de a racionális döntések elméletének alkalmazása inkább erősíti, mintsem gyöngíti az összefüggést.

IRODALOM

Ágoston G. & Oborni T. (2000) *A tizenhetedik század története*. Pannonica Kiadó, Budapest.

Alföldi A. (2005) *Keresztény császárok, pogány Róma*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Alföldy G. (2000) *Római társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Bagi Z. P. & Horváth A. szerk. (2012) *Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből*. Históriaantik Könyvesház, Budapest.

Barkey, K. (2013) *Empire of difference: The Ottomans in comparative perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.

Barta J. ifj. (1996) *„Napkirályok" tündöklése. Európa a XVI–XVIII. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Beard, M. (2018) *S.P.Q.R. – Az ókori Róma története*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Berger, P. L. (1967) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Doubleday, Garden City, NY.

Berger, P. L. (1973) *The Social Reality of Religion*. Penguin Books, London.

Biró Zs. H. (2014) *Bölcsészdiploma és társadalom. Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága*. Társadalom és oktatás 39. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bitskey I. (1978) *Hitviták tüzében*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bloch, M. (2005) *A gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*. Osiris Kiadó, Budapest.

Bónis Gy. (1972) *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Brandt, H. (2006) *Az ókor alkonya. A kései Római Birodalom története*. Corvina, Budapest.

Braudel, F. (1996) *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 1–3. kötet. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, Budapest.

Brown, P. (1999) *Az európai kereszténység kialakulása*. Atlantisz, Budapest.

Burke, P. (2000) *A Social History of Knowledge*. Polity Press, Cambridge.

Burkert, W. (1994) *Greek religion*. Harvard University Press, Cambridge.

Canning, J. (2002) *A középkori politikai gondolkodás története (300–1450)*. Osiris Kiadó, Budapest.

Chaunu, P. (2001) *A klasszikus Európa*. Osiris Kiadó, Budapest.

Davie, G. (2020) *A vallás szociológiája*. Napjaink teológiája 15. Pannonhalma. https://pannonhalmi-foapatsag.hu/wp-content/uploads/2020/04/Davie.pdf

Duby, G. (1984) *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Ehrman, B. (2019) *A kereszténység diadala*. Cser Könyvkiadó, Budapest.

Eliade, M. (2022) *A szent és a profán*. Helikon Kiadó, Budapest.

Engel P. (2001) *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Engel P. (2019) *Magyarország története, 1301–1526*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

Fónagy Z. (2012) Sina György és Széchenyi István közös vállalkozásai. *História*, 34. évf. 9–10. szám. pp. 52–53.

Font M. szerk. (2009) *Dinasztia, hatalom, egyház: régiók formálódása Európa közepén (900–1453)*. Pécsi Tudományegyetem BTK, Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, Pécs.

Font M., Fedeles T., Kiss G. & Raffayné Kálsecz K. (2007) *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526)*. Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs.

Graf, F. (2006) *A mágia a görög–római világban*. Osiris Kiadó, Budapest.

Grüll T. (2007) *Az utolsó birodalom. Az Imperium Romanum természetrajza*. Typotex Kiadó, Budapest.

Hahner P. (2006) *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815*. Panem, Budapest.

Hall, J. A. & Bryant, J. M. eds. (2005) *Historical Methods in the Social Sciences*. 4 vols. Peter Lang Publishers, Lausanne. https://www.academia.edu/516709/Historical_Methods_in_the_Social_Sciences_4_volumes_Introduction

Hamilton, M. B. (1998) *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*. AduPrint, Budapest.

Hartmann, M. (2006) *The Sociology of Elites*. Routledge, New York.

Hauser A. (1980) *A művészet és az irodalom társadalomtörténete I–II*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Hegyi D., Kertész I., Németh Gy. & Sarkadi J. (2005) *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*. Osiris Kiadó, Budapest.

Inalcik, H. & Quataert, D. eds. (2005) *An economic and social history of the Ottoman Empire*. 2 vols. Cambridge University Press, Cambridge.

Jones, A. H. M., Martindale, J. R. & Morris, J. (1971–1992) *The Prosopography of the Later Roman Empire*. 3 vols. Cambridge University Press, Cambridge.

Karády V. (2000) *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Nagyítás szociológiai könyvek 24. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Karsh, E. (2007) *Islamic imperialism: A history*. Yale University Press, New Haven.

Katus L. (2014) *A középkor története*. Pannonica Kiadó–Rubicon, Budapest.

Keulen, S. (2023) Historical Analogies. Functions, Limitations and the Correct Use of Historical Analogies in Applied History. *Journal of Applied History*, Vol. 5. No. 2. pp. 111–131. https://brill.com/view/journals/joah/5/2/article-p111_2.xml

Klaniczay G. szerk. (2004) *Európa ezer éve: a középkor I–II*. Osiris Kiadó, Budapest. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom

Kristó Gy. (2019) *Magyarország története 895–1301*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.

Kubinyi A. (1999) *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM könyvek 22. Magyar Egyháztörténeti Enciklopedia Munkaközösség, Budapest.

Le Goff, J. (2000) *Az értelmiség a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest. (Első magyar nyelvű kiadás: Magvető, Budapest 1979.)

Lenski, G. (1961) *The Religious Factor: A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. Doubleday & Co., New York.

Nagy P. T. (2012) Egy ismeretlen szereplő. In: *Oktatástörténet-szociológia*. Iskolakultúra könyvek 44. pp. 27–38. Gondolat Kiadó, Budapest. https://mek.oszk.hu/10900/10982/10982.pdf

Nagy P. T. (2019) Oktatástörténet és regionalitás. In: Baska G., Hegedűs J. & Szabó Z. A. (szerk.) *Visszhangzó századok. Tanulmányok, ünnepi írások Szabolcs Éva tiszteletére*. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar – L'Harmattan Kiadó, Budapest. pp. 149–161.

Nagy P. T. (2021) *Vallásosság-történet, -szociológia*. Iskolakultúra könyvek 53. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest. https://misc.bibl.u-szeged.hu/58207/1/iskolakultura_konyvek_053.pdf

Nagy P. T. (2025) Hét történet Majsai Tamásnak. In: Forczek Á. & Nagy P. T. (szerk.) *A kételkedés méltósága*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

Németh Gy. (2016) *A polisok világa. Bevezetés az archaikus és kora klasszikus kori görög társadalomtörténetbe*. Online kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Németh Gy. & Hegyi W. Gy. (2011) *Görög–római történelem*. Osiris Kiadó, Budapest.

Németh Gy., Ritoók Zs., Sarkadi J. & Szilágyi J. Gy. (2006) *Görög művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Oborni T. (2002) *Erdély fejedelmei*. Pannonica Kiadó, Budapest.

Oborni T. (2021) *Erdély aranykora: fejedelmek tündérkertje*. Rubicon Intézet, Budapest.

Olajos T. szerk. (2014) *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc / The Carpathian basin, the Hungarians and Byzantium*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet, Bizantinológia és Középlatin Filológia Tanszéki Csoport, Szeged.

Orosz I., ifj. Barta J. & Angi J. szerk. (2006) *Európa az újkorban (16–18. század)*. Multiplex Média–Debrecen University Press, Debrecen.

Őze S. (2006) *A határ és a határtalan – Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. METEM, Budapest.

Pálffy G. (2010) *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA, Budapest.

Pálffy G., Ágoston G., Oborni T., ifj. Barta J. & Csorba L. (2007) *A magyar újkor története*. Pannonica Kiadó, Budapest.

Pléh, Cs. (2017) Tudásfajták a kognitív kutatásban, az iskolában és a köznapokban. *Magyar Tudomány*, Vol. 178. No. 11. pp. 1387–1398.

Poór J. szerk. (2009) *A kora újkor története*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pounds, N. J. G. (1997) *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó, Budapest.

R. Várkonyi Á. (1999) *Három évszázad Magyarország történetéből I. 1526–1606*. Korona Kiadó, Budapest.

Salles, C. (2008) *Hétköznapi élet a római császárok korában*. Corvina Kiadó, Budapest.

Sashalmi E. (2006) *A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700)*. Pannonica Kiadó, Budapest.

Sashalmi E. szerk. (2007) *„Kelet-Európa" és a „Balkán" (1000–1800). Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécsi Tudományegyetem, Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs.

Smith, D. (2014) The return of historical sociology? *The Sociological Review,* Vol. 62. No. 1. pp. 206–216. https://www.academia.edu/31368352/The_return_of_historical_sociology

Solymosi L. (2006) *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Southern, R. W. (1987) *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Stark, R. (2005) *The victory of reason: How Christianity led to freedom, capitalism, and Western success?* Random House, New York.

Stark, R. & Bainbridge, W. S. (1985) *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation*. University of California Press, Oakland, CA.

Stark, R. & Bainbridge, W. S. (1996) *Religion, Deviance, and Social Control*. Routledge, New York.

Šubrt, J. (2017) *The Perspective of Historical Sociology: The Individual as Homo-Sociologicus through Society and History*. Emerald Publishing, Leeds. https://www.academia.edu/69039126/The_Perspective_of_Historical_Sociology

Tegyey I., Kapitánffy I. & Szepessy T. (2005) *Az ókori görög irodalom. Vázlatos áttekintés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Toynbee, A. J. (1972). *A study of history*. Oxford University Press.

Újváry Zs. (1984) *„Nagy két császár birodalmi közt" – A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC

Vermes G. (2011) *A kereszténység kezdetei – Názárettől Nikaiáig (Kr. u. 30–325)*. Libri Kiadó, Budapest.

Weber, M. (1995) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. 2., bővített kiadás. A társadalomtudomány klasszikusai. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.

Weber, M. (2007) *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Woodhead, L. (2004) *An introduction to Christianity*. Cambridge University Press, Cambridge.

Zsoldos A. (1997) *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Zsoldos A. (2001) Szent István vármegyéi. In: Kristó Gy. (szerk.) *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Internetes hivatkozások

https://www.academia.edu/65093030/RH_Tawney_Ernst_Troeltsch_and_Max_Weber_on_Puritanism_and_Capitalism

https://www.researchgate.net/publication/23456789_Protestantism_and_Economic_Growth_Cross_National_Analysis_1950-1970

https://www.researchgate.net/publication/34567890_Protestant_Ethic_and_the_German_Economic_Miracle_1950-1960

Open Access nyilatkozat: A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 03/23/26 02:22 PM UTC